

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай институты <http://abai.kaznu.kz/>
Менің университетім <http://abai.kaznu.kz/?p=1867>

Жанғара Дәдебаев,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры

БЕЙСЕМБАЙ КЕНЖЕБАЙҰЛЫ **(1904-1987)**

Қазақ әдебиеттану ғылымының алып тұлғаларының бірі профессор Бейсембай Кенжебайұлының ғылыми және ұстаздық өмірі - маңызды да мәнді, үлгісі мен өнегесі мол өмір. Бейсекеңнің қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу мен зерделеу жұмыстарын жүргізу, ұйымдастыру, басқару саласындағы жетістіктерінің әлеуметтік маңызы мен мәні өлшеусіз зор. Қазақ әдебиетінің тарихын ХҮІІІ ғасырдан ҮІІІ ғасырға дейін тереңдетіп, он ғасырға байыту профессор Бейсембай Кенжебаевтың қайтпас қайсар табиғаты, халықтың рухани асыл құндылықтарына деген ерекше құрметі мен сүйіспеншілігі, ғылыми ойлаудағы даралығы мен даналығы нәтижесінде қол жеткен жетістік еді.

Профессор Бейсембай Кенжебайұлы қазақ әдебиетінің тарихын он ғасырға тереңдетті, он ғасырға байытты деген пікір біреулер үшін орынды, біреулер үшін артық айтылғандай болуы ғажап емес. Тұрмыстық ойлау жүйесі тұрғысынан қарағанда, бір адамның бүкіл бір ұлттың әдебиетін он ғасырға байытуы мүмкін еместей көрінетінін де жоққа шығаруға болмайды. Соған қарамастан, профессор Бейсембай Кенжебайұлы қазақ әдебиетінің тарихын он жылға тереңдетіп, он жылға байытты деп қайталап айтудан тартына алмаймын. Шынын айтқанда, менің он жыл деп отырғаным дәл болмауы мүмкін, одан әлдеқайда көп болуы да ғажап емес. Олай болатын себебі бар. Бейсекең қазақ әдебиетінің тарихы бойынша бірнеше талантты жастарды тәрбиелеп, ғылым жолына салды. Әрқайсысының алдына нақты ғылыми міндет қойып, олардың іргелі зерттеулер жүргізуіне жетекшілік жасады. Хандық дәуір әдебиеті, Алтын орда дәуірінің әдебиеті, түркі хандығы дәуірінің әдебиеті тарихы бойынша бірнеше шәкірттері қатар, енді бір шәкірттері бірінен соң бірі шығып, кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғады, монографиялық зерттеулер жазды. Осы бағытта тиянақты, мақсатты түрде жүргізілген ғылыми зерттеулер нәтижесінде қазақ әдебиетінің тарихы ХҮІІІ ғасырдан ҮІІІ ғасырға дейін тереңдеді.

Қазақ әдебиеті тарихының ХҮІІІ ғасырдан ҮІІІ ғасырға дейінгі тереңіне бойлау айтуға жеңіл болғанмен, іс жүзінде үлкен қиындықтармен жүзеге асты. Түрлі елдердің кітапханаларын, архивтерін, қолжазба қорларын парақтап қараған ізденістер, табылған әдеби үлгілерді сұрыптау мен жүйелеу,

зерттеу барысындағы ерен еңбекті айтпағанда, кеңестік идеологияның жаршылары тарапынан болған тосқауылдарды, қарсылықтарды, айыптауларды бұзып-жарып шығудың өзі қыруар уақытты, қажыр-қайратты талап етті. Бейсекең қазақ ғылымы мен білімінің өз заманындағы алдыңғы қатардағы зиялыларымен пікірлесе, бірлесе отырып, осы қиындықтардың бәріне төзді, бәрін де жеңіп шықты, ғалым шәкірттерін отқа күйдірмеді, суға батырмады, тырнақтыға қақтырмады, тұмсықтыға шоқытпады.

Ғалым қазақ әдебиеті тарихын он жылға тереңдету барысында қол жеткен ғылыми нәтижелерді диссертация, монография күйінде қалдырмай, оларды қалың елдің пайдасына, игілігіне асыру жолында да қажырлы еңбек етті. Бейсекең ғылыми-зерттеу нәтижелері халықтың пайдасына аспайтын болса, елдің игілігіне пайдаланылмайтын болса, онда ондай ғылымды да, ондай ғылымның нәтижесін де, ондай ғылым саласындағы ғалымдарды да мойындамады. Өзі жетекшілік жасаған ғылыми бағыт бойынша жүргізілген зерттеу нәтижелерінің ғылыми және практикалық маңызы мен мәнін өзі тікелей бақылап, қадағалап отырды. Сондықтан бұл саладағы әр ғылыми нәтиженің ғылымдағы жаңа білім болуына, ғылымдағы жаңалық болуына ерекше көңіл бөлді. Осындай талаптарға сай жүргізілген зерттеу нәтижелерінің сапалылығына көз жеткізген соң, ғалым оларды университеттің оқу үдерісіне енгізді: жаңа оқу пәндері мен арнаулы курстар оқу жоспарына енгізілді, олардың оқу бағдарламалары, лекциялары дайындалып, оқулықтары, оқу құралдары жазылды. Бірте-бірте ол пәндерді еліміздің жоғары оқу орындарының бәрінде оқытуға қол жетті. Көп ұзамай орта мектептің оқу бағдарламаларына да тиісті өзгерістер енгізілді. Бейсекең қазақ әдебиетінің тарихын он ғасырға тереңдетіп, он ғасырға байытқанда, осылай тереңдетті, осылай байытты. Бейсекең тәрбиелеп өсірген ғалым-ұстаздардың алдынан шыққан ғалымдар қазақ әдебиетінің тарихын одан да әрі терең зерттеуге барды, сақ, скиф дәуірінің әдеби ескерткіштері және олардың қазақ әдеби танымына қатысы туралы қағидалар негізделді.

Бейсекең бізге «XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті» пәнінен сабақ берді. Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығы бойынша арнаулы курс оқыды. Ағартушы ақындар, ағартушы демократ ақын-жазушылар туралы, олардың өмірі мен шығармашылығы туралы білім алдық. Сыртқы түр-түсі, қимыл-қозғалысы жинақы, лекция оқығандағы үні де бір қалыпты. Шашын қысқа алдырған. Костюмінің түймесі үнемі түймеленулі. Студенттер арасынан Бейсекеңнің Мәскеуде Мағжан Жұмабаевтан оқығаны жайында айтушылар, өзіміз оқып жүрген университеттің филология факультетін бітіргені, қазақ әдебиеті кафедрасында М.О. Әуезовпен бірге қызмет еткені, М.О. Әуезов ұстаздық еткен кафедрада отыз жыл бойы меңгеруші болып келе жатқаны туралы мәлімет беретіндер бар. Ол тұста Мағжан Жұмабаевтың атын атауға болмайтын. Соған қарамастан, Бейсекеңнің Мағжаннан сабақ алғанына, дәріс тындағанына ертегідегі бір ерен істей қараймыз. Бірте-бірте Бейсекеңе қатысты қандай ірі істер де біз үшін әдеттегідей, солай болуға тиісті секілді болып көріне бастады. Аудиторияда, аудиториядан тыс жерлердегі әңгіме арасында небір маңызды ойлар айтылады. Бейсекеңнің жас

кезінде ағарту министрі болғанын айтушылар да табылды. Бәрі де рас екен. Кейін білсек, Бейсекең ағарту министрі болғанда, Алматыда емес, Ташкентте болыпты. Бала кезінде. Ғани Мұратбаев Бейсекең бастаған бір топ жетім балаларды Ташкенттегі мектеп-интернатқа орналастырады. Мектеп-интернаттың оқушылар деңгейіндегі басқару құрылымы үкімет құрылымымен бірдей екен. Мектеп-интернаттың Министрлер кеңесінің құрамында Бейсекең ағарту министрі болыпты. Біз бұған да әдеттегідей қарадық. Өйткені бұл тұста Бейсекеңнің қандай министрден де абыройлы, құрметті, ардақты адам екені туралы ұғымымыз қалыптасып қалған еді.

Пәнді оқу барысында ХХ ғасырдың басындағы қазақ ақын-жазушыларының өмірі мен шығармашылығы айналасында кезінде қарама-қарсы пікірлердің қатты қайшыласқанынан хабардар болдық. Бейсекеңнің ХХ ғасыр басындағы ақын-жазушылардың өмірі мен шығармашылығының әр сәтін, әр қырын бір талдап тандап, талғап алғанын, қарама-қарсы пікірлердің қайшыласқан өрісінен аман-есен алып шыққанын, сөйтіп елдің игілігіне айналдырғанын білдік.

Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығы туралы арнаулы курстан да ойымызға ой қосып шықтық. Мектепте Сұлтанмахмұттың өмірі мен шығармашылығы туралы Шайбек Шоңов деген ағайымыздың сабағынан алған әсерім әлі күнге дейін көңілімде. Өзі КазГУді бітірген, М.О. Әуезовтен де, Бейсекеңнен де сабақ алған. Сол ағайымыз Сұлтанмахмұттың өмірімен, заманымен, халық өмірінің жағдайымен сабақтастырып, ақынның он тоғыз жасында:

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып, күн болам.
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда, кім болам!? –

деген өлең жолдарын барынша толғанып, ақын жанының шыны мен сырына өз жанының шыны мен сырын қосқандай болып тебіреніп айтқанда, тебіреніп талдағанда, өзімнің қатты әсерленгенім, ақынның ойының абзалдығына, арманының асылдығына көңілім толып, сондай разы болғаным есімде. Бейсекеңнің арнаулы курсы тыңдап отырғанда, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық өмірі туралы мектептегі мұғалімімнің сабағын есіме алдым. Бейсекеңнің арнаулы курсы арқылы Сұлтанмахмұттың өзінің ғана емес, әр сөзінің, әр ойының өмір-тарихынан мәлімет алдық. Уақыттың қылт еткенді қалт жібермейтін қарауылдары ақынның атынан да дұшпандық ізін көріпті, тіпті ақынның менің есімде мектеп қабырғасында жүргенде жатталып қалған «қараңғы қазақ көгі», «қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болу» секілді сөздерінің өзінен «ұлтшылдық» іздегендер болыпты. Ақынның ұлтына деген ұлы құрметі мен сүйіспеншілігінен «ұлтшылдық» іздегендер Бейсекеңді де аямапты. Бейсекеңнің алдынан сабақ алып жүріп, ол кісінің өмірінің осындай қилы кезеңдерінің біраз шындығына қанықтық.

Бейсекеңнің лекциялары артық эмоциясыз, бір қалыпты болғанмен, талдаулары нақты, пайымдаулары терең, тұжырымдары негізді еді. Бөтен біреулер теріс жорып, тіріс түсініп қалатындай дерексіз ойлар айтпайтын. Әр ойын, әр тұжырымын, әр пікірін студенттеріне анық, айқын жеткізетін. Алайда олардың мәнін, жүйесін түсіну үшін, Бейсекеңнің өзінің қалыбына түсіп, ақылдың дегенінен көз жазбай, үн-түнсіз, алаңсыз ықылас қойып тыңдау керек болатын. Ал семинар сабақтарында ұстаз студенттердің өздігінше жасаған жұмыстарының мазмұнына ерекше мән берді. Бейсекеңнің қадағалуымен студенттердің лекциядан, оқулықтан, қосымша әдебиеттерден алған білім мазмұны семинар тақырыптары бойынша өздігінше орындаған жұмыстары, алған тәжірибесі арқылы жаңа сапаға ие болатын, білім алушылардың ақыл-ойының, болмыс-бітімінің өшпейтін, сөнбейтін жарығына, айрықша рухани байлығына айналатын.

Бейсекең пенсияға шыққаннан кейін де кафедрамен байланысын үзген жоқ. Біз де барып, хал-жағдайын біліп, сәлем беріп тұрдық. Бейсекеңнің қасқабағына қарап, баладай бағып-қағып отырған Құлбек пен Баянның дастарханының басында Бейсекеңнің кесесіне қол жалғап, бірге отырдық, дәмдес болдық. Әңгіме айта қалса, Құлбектің қаламы мен қағазы дайын, жазып отырады. Ағамыздың сөзін біз де үлкен ыждағатпен тыңдаймыз. Бірақ бірнәрсе жайлы сұрап, мазаламаймыз. Шаршатып аламыз ба деп тартынамыз. Құлбек сөздің орайына қарай Бейсекеңді сөйлетіп алғысы келіп отырады, Бейсекеңнің әр сөзін алтынға балайды. Оңашада Бейсекеңнің осы сөздерінің ізімен кейін роман-эссе жазбақ ойы барын айтады. Біз мақұлдаймыз.

Бейсекеңнің кітапханасы бай еді. Іздегенде таптырмайтын небір кітаптары болды. Соларды көріп, сүйсінсем, Құлбек Бейсекеңнің кітапханасының бұрынғы байлығы жайында әңгімелейді. XX ғасырдың елуінші жылдарының басында Бейсекең қуғын көріп, жұмыстан босап қалған жылдары күнкөріс үшін кітапханасындағы сирек кездесетін құнды кітаптарының бірталайын сатуға мәжбүр болған екен. Құлбектің әңгімесінен кейін, ішім удай ашыды: ел кітапханаларынан іздеп таба алмай жүрген бірнеше кітабым бар еді, әлгі сатылған кітаптардың ішінде солар да кеткендей сезіндім.

Құлбек Бейсекеңнің кітаптарына көзінің қарашығындай қарады. Ешкімге бермеді. Бейсекеңнің кітапханасының есігін көбіне жабық ұстады. Соған қарамастан, Бейсекеңнің бір кітабын бірер күнге сұрадым. Құлбек екеуміз университетте бірге оқығанбыз, Бейсекеңнің лекцияларын бірге тыңдағанбыз, ол Бейсекеңнің кенже баласындай, мен ертерек еншісін алып, бөлек үй болып кеткен үлкен баласы сияқтымын. Бейсекеңе бірдеңе жайында бір ауыз сөз айтар болсам, алдымен мұныма Құлбек қалай қарар екен деп ойланып аламын. Құлбек бір сөзге келмей, сұраған кітабымды қолыма ұстатты. Көңілім толып, мәз болдым. Ол кітап Шоқан Уәлихановтың 1904 жылы Н.И. Веселовскийдің редакциясымен «Орыс географиялық қоғамының этнография бөлімшесі бойынша жазбаларының» арнайы томы (XXIX том) түрінде шыққан «Ш.Ш. Уәлихановтың шығармалары» [1] еді. Кітаптан менің көзіме ыстық көрінгені Едіге туралы материалдар болды. Бұрын сирек

кездесетін кітаптар қорынан Едігенің биліктері туралы үзінді түрінде жазып алған мәліметтерімді осы кітаптан толық алдым.

Едігенің биліктері туралы мәліметтерді біршама толық алғанымға қуанып тұрғанда, Құлбек Бейсекеңнің қилы жылдары «Едіге батыр» жырын қалай қорғағаны туралы әңгімеледі. Халық үшін жат саналып қалған жыр жайында Бейсекеңнің ХХ ғасырдың отызыншы жылдарының аяғынан қыркыншы жылға дейін бірнеше мақала жазғанын, ол мақалаларында «Едіге батырды» халықтық тұрғыдан бағалағанын, оған қорған болғанын Құлбектің әңгімесінен білдім.

Едігенің билігі, Едіге мен Тоқтамыстың арасы туралы Бейсекеңнің кітапханасынан алған сол мәліметтерді кандидаттық диссертациямда да, докторлық диссертациямда да пайдаландым. Кейін билер дәуірінің әдебиеті туралы зерттеулерімде де пайдасы тиді. Бүгінде осы жайларды есіме алып, іштей: «Жақсыдан – шарапат», - деген осы екен-ау деп ойға қаламын. Қолымдағы түрлі дерек көздері, мәліметтер негізінде Бейсекең қорғаған, Бейсекең қолдаған Едігенің ғылыми өмірбаянын жазу туралы ойлаймын...

Бейсембай Кенжебайұлы өзінің азаматтық болмысының асылдығымен, өмірлік ұстанымдарының беріктігімен, ғылыми-шығармашылық, ұстаздық еңбегінің ізгілігімен қазақ әдебиеттанушыларының бірнеше буын өкілдеріне өшпейтін үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие берді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында Бейсембай Кенжебайұлы негізін қалаған ғылыми бағыт, Бейсембай Кенжебайұлы қалыптастырған ғылыми мектеп қазақ халқының қоғамдық санасының жаңаруына, ұлттық құндылықтарының дамуына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына аса зор ықпал етті. Ғалым туралы, ғалымның ғылыми мектебі туралы айтылып жүрген пікірлердің артық-кемі болатыны рас. Бірақ Бейсембай Кенжебайұлының ғылымы, ғылыми мектебі туралы біздің айтып отырған пікірімізде артық ештеңе жоқ. Ғалымның өзі негізін қалаған ғылыми бағытымен, қалыптастырған ғылыми мектебімен халықтың қоғамдық санасының жаңаруына, ұлттық құндылықтарының дамуына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына аса зор ықпал етуі екінің бірі емес, ілуде бір ғұламаның ғана қолынан келеді. Бейсембай Кенжебайұлы - қазақ әдебиеттану ғылымының тарихындағы ілуде бір кездесетін ірі тұлға.

Алла рақым етсін Бейсембай Кенжебайұлының рухына.

ӘДЕБИЕТ

1. Сочинения Ч.Ч. Валиханова / Изданы под редакцией д.ч. Н.И. Веселовского // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. Том XXIX. – С.- Петербург, 1904.